

## СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 376.5–056.42:159.98.61

**І. П. Лисенкова**

кандидат педагогічних наук, професор б. в. з.,  
завідувач кафедри психології та спеціальної освіти  
Миколаївський міжрегіональний інститут розвитку людини  
Вищого навчального закладу  
«Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»»

### ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ

*У статті проаналізовано основні психологічні механізми розвитку емоційної сфери дітей. Емоційні стани впливають на оцінку ймовірності, вірогідності подій. Зміна емоційних станів приводить до появи альтернативних життєвих планів, так людина адаптується до життєвих несподіванок. Основний акцент зроблений на особливостях емоцій, почуттів, афектів та їхньому впливі на навчально-виховну діяльність даної категорії дітей.*

**Ключові слова:** емоції, почуття, емоційна сфера, дитина, психологія емоційної сфери.

**Постановка проблеми.** Останніми роками цікавість до проблеми емоцій і відчуттів як фундаментальної сфери психічного розвитку людини, як базису її душевного життя, як інтимно-смыслового прошарку свідомості значно виріс. Безумовно, це пов'язано з великими змінами в житті нашого суспільства, у науках про людину, що активно відкривають закриті раніше проблеми внутрішнього світу, свідомості, свободи, духовності, творчості тощо. Проте варто підкреслити, що ці базисні категорії, до яких сьогодні активно звертаються і психологи, і педагоги, ще не набули глибокого розкриття в самій психологічній науці. Лише останнім часом вони стають предметом серйозних теоретичних обговорень.

**Мета статті** полягає в теоретичному дослідженні психологічних механізмів розвитку емоційної сфери.

**Виклад основного матеріалу.** Емоційні стани впливають на оцінку ймовірності, вірогідності подій. Зміна емоційних станів приводить до появи альтернативних життєвих планів, так людина адаптується до життєвих несподіванок. Емоційні стани дають можливість використати більше або менше інформації, необхідної для виконання завдання [4, с. 220].

У психології розглядають базові емоції, з поєднання яких виникають складні психологічні стани та переживання. Базові емоції мають специфічну суб'єктивну або феноменологічну якість. На думку сучасного дослідника емоцій К. Ізарда, базовими є такі десять емоцій: інтерес – позитивна емоція, яка мотивує навчання, сприяє творчій діяльності, позитивно впливає на зацікавлення об'єктом інтересу; радість – максимально бажана емоція, є

радше продуктом дій та певних умов, ніж результатом прагнення пережити її, стан радості, пов'язаний із почуттям упевненості, власної значущості; здивування виникає під впливом несподіваних подій, сприяє звільненню від попередніх емоцій і спрямовує всі когнітивні процеси на об'єкт, що дивує; страждання – емоція, переживаючи яку, людина занепадає духом, відчуває самотність, жаль до себе; гнів – пов'язаний із мобілізацією енергії, відчуттям сили, хоробрості, впевненості в собі; відроза – викликає прагнення позбавитись якогось об'єкта, зумовлена фізичною або психологічною зношеністю цього об'єкта; презирство – може слугувати способом підготовки до зустрічі з небезпечним противником, пов'язане з почуттям власної переваги, це «холодна» емоція, яка веде до деперсоналізації тих, кого вона стосується (індивіда чи групи); страх – виникає під впливом інформації про реальну чи уявну небезпеку, пов'язаний із невпевненістю та поганими передчуттями; сором – викликає бажання сховатися, зникнути, може бути пов'язаний із почуттям неспроможності; провина – пов'язана із соромом, однак сором може з'явитися через будь-які помилки, а почуття провини виникає в разі порушень морального, етичного чи релігійного характеру в ситуаціях, коли суб'єкт відчуває свою особисту відповідальність за події [3, с. 221–222].

Фундаментальні емоції об'єднуються в стійкі групи та приводять до утворення певних афективних комплексів (тривожність, депресія, любов, ворожість), які властиві тій чи іншій особистості і є своєрідною рисою її психологічного характеру [1, с. 222].

Безумовно, феномен емоційної поведінки як предмет наукового психологічного (та ще експе-

риментального) дослідження – річ надзвичайно важка. Саме тут зазвичай не спрацьовують багато стереотипів експериментальних підходів, розроблених в інших областях психології. Надзвичайна динамічність і вислизаємість емоцій як психологічного феномена частково пояснюють труднощі так званого об'єктивного (експериментального) вивчення емоційної сфери людини, зокрема дитини: важко змодельювати потрібну ситуацію, викликати заплановану емоцію, утримати переживання протягом тривалого часу [2].

Є ще й інший чинник, що примушує сьогодні уважніше і шанобливо ставитися до емоційної сфери – чинник численних емоційних порушень у поведінці дітей і підлітків, що виявляються у вигляді різних симптомів і неклінічних форм захворювань, які належать до непатологічних форм пограничного характеру. Ці порушення виявляються у вигляді нестійкого настрою як емоційного тла дитини (збудливий або депресивний настрій), у вигляді особливостей характеру (акцентуація за типом дратівливої, гнівливої або надзвичайно солодкуватої і догідливої поведінки), у вигляді деяких соціально неприйнятних потягів і залежностей (крадіжка, наркозалежність, ігromанія тощо). Емоційні порушення в дітей (а саме вони спричиняють найбільше звернень у психологічну консультацію) можуть бути різного ступеня тяжкості. Вони можуть свідчити про захворювання (у вигляді неврозу, психопатії, шизофренії тощо), що починається, а можуть виявлятися в непатологічній формі, проте істотно ускладнювати виховання [5].

Точна і глибока діагностика цих симптомів, корекція і прогноз розвитку дітей із такими симптомами мають величезне значення для здоров'я дитини і її життя, а також для життя всієї сім'ї. Отже, з огляду на зазначені проблеми, основні завдання психології емоцій полягають в такому:

- уточнення ролі емоцій для всього перебігу психічного розвитку дитини, особливо в період дошкільного та молодшого шкільного віку;
- розкриття ролі емоцій як найпотужнішого інструмента виховання і навчання дитини;
- пошук методів, прийомів, техніки управління розвитком емоційної сфери дитини, а також корекції і профілактики емоційних порушень у дітей, тобто завдання психотерапевтичного і психотехнічного характеру.

Доводиться стикатися з різними поглядами на природу і значення емоцій. Одні дослідники вважають, що в межах науки про поведінку можна взагалі обійтися без поняття «емоція». Так, Е. Duffy, як і багато інших науковців (наприклад, D. Lindsle), вважає, що поведінкові проблеми простіше пояснювати за допомогою понять «активація» (“activation”) або «збудження» (“arousal”), які не такі аморфні, як терміни, що стосуються

емоційної сфери. S. Tomkins, C. Izard стверджують, що емоції утворюють первинну мотиваційну систему людини. Деякі дослідники розглядають емоції як короткочасні, скороминучі стани, тоді як інші переконані в тому, що люди постійно перебувають під впливом тієї або іншої емоції, що поведінка й афект – нерозривні. Деякі вчені вважають, що емоції руйнують і дезорганізують поведінку людини, що вони є основним джерелом психосоматичних захворювань. Інші ж автори, навпаки, вважають, що емоції відіграють позитивну роль в організації, мотивації і підкріпленні поведінки.

Деякі дослідники зводять емоції до вісцелярних функцій, до прояву діяльності структур, іннервованих вегетативною нервовою системою [9, с. 3–10]. Інші ж підкреслюють важливість зовнішніх, зокрема мімічних, проявів емоцій, акцентують увагу на ролі соматичної нервової системи, тобто тієї частини нервової системи, яка піддається довільному контролю [7, с. 457–472].

Більшість психіатрів і психологів-клініцистів розглядають різні види психопатології і порушення адаптації як «захворювання емоційної сфери» [8]. З іншого боку, О. Mowrer, наприклад, стверджує, що психопатологія і дезадаптація спричиняються не емоційними розладами, а порушеннями мислення, настанов і поведінки. Деякі вчені виходять з того, що емоції повинні бути підпорядковані когнітивним процесам (і розуму), вони розглядають порушення цієї субординації як ознаку неблагополуччя. Інші, навпаки, вважають, що емоції виступають у ролі пускових механізмів когнітивних процесів, що вони породжують і спрямовують їх (тобто управляють розумом) і що головне, чим варто цікавитися дослідникам, це питання про якість та інтенсивність цих емоцій [10].

Є думка, що людина може уникнути психопатологічних розладів, вирішити багато особистих проблем, якщо просто відмовиться від неадекватних емоційних реакцій, тобто підпорядкує емоції жорсткому контролю свідомості. Згідно з іншими уявленнями, кращим засобом у такому разі є вивільнення емоцій для їх природної взаємодії з гомеостатичними процесами, драйвами (drives), когнітивними процесами і руховими актами.

Одними з перших важливу роль емоцій у поведінці людей зазначили R. Leere, провідний фахівець із теорії особистості, і О. Mowrer, видатний фахівець із психології навчання. О. Mowrer стверджував, що «емоції є одним із ключових, фактично незамінних чинників у тих змінах поведінки або її результатів, які ми називаємо «навчанням»» [11, с. 307]. О. Mowrer повинен був визнати порочність загальноприйнятого для західної цивілізації недовірливого і презирливого ставлення до емоцій та їх приниження перед інтелектом (розумом, логікою). «Якщо представлені міркування правильні, то емоції надзвичайно важливі для самого

існування живого організму і зовсім не заслуговують на таке зіставлення з «розумом» [11, с. 307].

Роботи окремих дослідників, як-от G. Dumas, J. Fulcher, F. Goodenough, J. Thompson, I. Eibl-Eibesfeldt, демонструють, що природжені способи емоційної експресії ідентичні в сліпих і зрячих дітей, проте експресивність емоції сліпонародженого з віком збіднюється. Цю тенденцію можна пояснити саме сліпотою, незадіяністю очей, оскільки для емоційної виразності вкрай важливі саме рухи очей, мімічні механізми погляду.

Незважаючи на те, що W. McDougall у своїй теорії вказав на тісний взаємозв'язок емоцій і вольової активності (conation), а його і З. Фрейда роботи заклали фундамент для вивчення взаємозв'язків між емоціями, мотивацією і поведінкою, одна з найбільш серйозних проблем психології полягає в тому, що більшість теорій особистості, теорій поведінки і теорій емоцій мало зв'язані між собою. Характерним є той факт, що автори багатьох теорій особистості навіть не згадують проблему емоцій. Зазвичай вони вживають те або інше поняття, пов'язане з мотивацією, але водночас вкрай рідко розглядають емоції як мотиваційні змінні. Дослідники емоцій також зазвичай аналізують лише один або декілька складників емоційного процесу – його нейрофізіологічний, експресивний або феноменологічний компоненти. Водночас вони, за рідкісними винятком (наприклад, M. Tornkings), майже не співвідносять свої дані з даними теорій особистості і теорій поведінки.

У своїй роботі Х. Льюїс розкриває позитивне значення сорому, показує, яке велике значення має він для підтримки відчуття власної гідності, самоповаги й емоційних зв'язків людини. Виявлені нею відмінності в прояві емоцій сорому і провини підкріплюють її ідею про те, що сором як афектний стан Супер-Его відіграє важливу роль у розвитку депресії й істерії, а провинна викликає obsesivні розлади і параною. Крім того, Х. Льюїс висуває гіпотезу про наявність значних статевих відмінностей в емоційній сфері, припускає, що жінки, на відміну від чоловіків, частіше відчувають емоцію сорому, саме тому більш схильні до депресії й істерії.

Вимірювальний підхід: збудження, активація і шкалування емоцій. Н. Spencer серед перших почав розглядати емоції (відчуття) як вимірну частину свідомості. W. Wundt, який розвинув цю традицію, запропонував описувати емоційну сферу свідомості через оцінювання її за допомогою трьох вимірювань: задоволення – незадоволення, розслаблення – напруга і спокій – збудження. Надалі ці критерії були використані R. Woodworth і H. Schlosberg у низці досліджень емоційної експресії.

Емоції як організмичне збудження. E. Duffy, що ґрунтується на концепціях Н. Spencer і W. Wundt,

вважає, що вся поведінка може бути пояснене в термінах єдиного феномена – «організмичне збудження». Це поняття має очевидну схожість із вундтовським вимірюванням розслаблення – напруга. E. Duffy стверджує, що поведінка варіабельна лише щодо двох векторів, які вона називає спрямованістю й інтенсивністю. Спрямованість поведінки визначається E. Duffy у термінах вибіркової відповіді, вибіркової, заснованої на очікуваннях, цільовій орієнтації організму і на взаєминах між стимулами, які сприймаються. Індивід або підкоряється ситуації, або уникає її залежно від її значення – спонукального або загрозового. E. Duffy проводить аналогію між своїм розумінням спрямованості, або «відповіді на взаємини», і «когнітивними картами» E. Tolman або «сигнальними функціями» D. Hebb. Другу характеристику поведінки – інтенсивність – E. Duffy визначає як наслідок загальної збудливості організму або як мобілізацію енергії, а мірою інтенсивності вважає «кількість енергії, вивільненої з тканин організму» [13, с. 17]. За E. Duffy, емоція – лише крапка або сукупність крапок на шкалі збудження, тому для дискретних різновидів емоцій в її теорії немає місця, а про варіабельність емоції можна говорити лише з погляду інтенсивності. Незважаючи на те, що ідеї E. Duffy належать до того теоретичного напрямку, який був схильний виключити емоційні явища із психологічної теорії й експериментальних досліджень, її концепція підготувала ґрунт для теорії активації, а та, у свою чергу, сприяла нинішньому розквіту досліджень взаємодії мозку і поведінки.

**Висновки.** У психологів, як і у філософів і педагогів, немає єдиної думки щодо ролі емоцій у житті людини. Так, деякі з них вважають розум характеристикою істинно людського в людині та стверджують, що сенсом людського існування повинна бути саме пізнавально-інтелектуальна діяльність. У нашому суспільстві, та не лише в нашому, людина, почавши вчитися в ранньому дитинстві, продовжує свою освіту протягом дорослішання до досягнення зрілості; самоосвіту найчастіше розуміють як процес знайомства з фактами й оволодіння теоріями, як процес накопичення інформації. Але інші вчені, незважаючи на захопленість процесом пізнання, незважаючи на те, що інтелект став їхнім знаряддям виробництва, а наука – долею, все ж таки схильні відносити людину до розряду істот емоційних або, можливо, емоційно-соціальних. На їхню думку, сам сенс нашого існування має афектну, емоційну природу: ми оточуємо себе тими людьми і речами, до яких прив'язані емоційно. Вони стверджують, що навчання через переживання (як в особовому, так і в соціальному плані) не менше, а мабуть, і більше важливе, ніж накопичення інформації.

**Література:**

1. Божович Л. Проблемы формирования личности: избранные психологические труды / под ред. Д. Фельдштейна. М.; Воронеж: Ин-т практической психологии, 1995. 252 с.
2. Волкова Н. Педагогіка: посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Видавничий центр «Академія», 2002. 576 с.
3. Изард К. Психология эмоций. СПб., 1999. 464 с.
4. Кулагина І., Колюцький В. Вікова психологія: повний життєвий цикл розвитку людини: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. М.: ТЦ «Сфера», за участю «Юрайт», 2002. 464 с.
5. Лебединская К. Дети с нарушениями общения. М.: Просвещение, 1989.
6. Лебединская К. Задержка психического развития у детей. Причины аномалий развития у детей. М.: Изд-во АПН СССР, 1984.
7. Лебединская К. Клиническая характеристика задержки психического развития. Обзорный бюллетень Министерства просвещения и АПН СССР. Задержка психического развития и пути её преодоления / под ред. Т. Власовой. Москва, 1976.
8. Лебединская К. Клинические лекции по психиатрии детского возраста. М.: Медицина, 1974.
9. Лебединская К. Проблема акцелерации и «трудные дети». Дети с отклонениями в поведении. М., 1970.
10. Психиатрия детского возраста / под ред. В. Ковалёва. М., 1995.
11. Сухарева Г. Лекции по психиатрии детского возраста. М.: Медицина, 1974. 320 с.
12. Ярослав Н., Никоненко О. Психологія молодшого школяра. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2015. 166 с.
13. Voltmer K., Salisch von M. Three meta-analyses of children's emotion knowledge and their school success. In Learning and Individual Differences. 2017. Volume 59. P. 107–118.

**Лисенкова И. П. Исследования психологических механизмов развития эмоциональной сферы**

*В статье проанализированы основные психологические механизмы развития эмоциональной сферы детей. Эмоциональные состояния влияют на оценку вероятности, достоверности событий. Изменение эмоциональных состояний приводит к альтернативным жизненным планам, так человек адаптируется к жизненным неожиданностям. Основной акцент сделан на особенностях эмоций, чувств, аффектов и их влиянии на учебно-воспитательную деятельность данной категории детей.*

**Ключевые слова:** эмоции, чувства, эмоциональная сфера, ребенок, психология эмоциональной сферы.

**Lysenkova I. P. Research of psychological mechanisms of emotional sphere development**

*The main psychological mechanisms of children's emotional development are analyzed in the article. Emotional states influence the estimation of probability, probability of events. Changing emotional states leads to alternative life plans, so people adapt to life's unexpected. The main emphasis is done on the peculiarities of emotions, feelings, affects and their influence on the educational activities of this category of children.*

**Key words:** emotions, feelings, emotional sphere, child, psychology of emotional sphere.